

TERÖRE DESTEK ve DİNDARLIK İLİŞKİSİ: PKK ÖRNEĞİ

Onur OKYAR*

ÖZET

Dindarlık ve terör ilişkisini inceleyen ve kullanılan değişkenlerin Türkiye’de terörün yoğun olarak yaşandığı iller özelindeki yansımalarının analitik anket tekniği kullanılarak, yerinde yapılan bir alan araştırmasıyla ölçüldüğü bu çalışmada ilk olarak dindarlık, terör ve terörizm kavramları kuramsal çerçevede açıklanmış, çalışmanın metodolojisi bağlamında değişken ve faktörler ile ilgili tanımlayıcı bilgiler verilmiş ve dindarlığın neden namaz kılma durumu ile ilişkilendirildiği literatür çerçevesinde tartışılmıştır. Bulgular bölümünde ise birleştirici (Devlete Aidiyet ve Toplumsal Birliktelik) ve ayrıştırıcı (Etnik Ayrımcılık ve PKK-Öcalan Sempatisi) faktörlerin dindarlık bağımsız değişkeni ile olan etkileşimleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre çalışma evrenimizdeki Kürtlerin artan dindarlık düzeylerinin teröre olan sempatiyi azalttığı ve Türk-Kürt ayrımcılığı düşüncesini törpülediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, Teröre Destek, Terörle Mücadele, Kürt Sorunu, PKK.

RELATIONSHIP BETWEEN SUPPORT for TERRORISM and RELIGIOSITY: THE CASE of PKK

ABSTRACT

This paper analyzes the relationship between religiosity and terror. The variables used in the research have been measured via analytic surveys conducted in a field study on regions where terror is a major problem. In the paper, first, we define the concepts of religiosity, terror and terrorism in theoretical perspective; describe the variables and factors within the scope of research methodology and we justify selection of daily prayers as an indicator of religiosity. In the findings, we analyze the interaction of unifying (Belonging to the State and Social Cohesion) and separating (Ethnic Discrimination and Support for PKK-Ocalan) factors with the independent variable of religiosity. The results indicate that, within the scope of our research, higher levels of religiosity leads to lower support for terror and lower support for the idea of Turkish-Kurdish separation.

Keywords: Religiosity, Support for Terrorism, Preventing Terrorism, Kurdish Question, PKK.

* Dr. Hakkâri Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü araştırma görevlisi.
e-posta: onurokyar@hotmail.com.

GİRİŞ

Dindarlık ve terör ilişkisini irdeleyen ulusal ve uluslararası düzeyde yayımlanmış pek çok eser bulunmakla birlikte,¹ bu iki faktör arasındaki ilişkiyi istatistiksel yöntemler kullanarak test etmiş kapsamlı araştırmalar bulunmamaktadır. Özellikle ülkemiz özelinde bu ilişkinin doğrudan ele alındığı araştırmalar eksiktir. Bu sebeple, makale ile dindarlığın terörün önlenmesi üzerinde etki etme potansiyeli ülkemizin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden seçilen 10 ilde yaşayan Kürt kökenli vatandaşlarımız özelinde incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmada bireyin kendini gördüğü ve görmek istediği dindarlık düzeyine ilişkin algısı çerçevesinde ölçülen dindarlık değişkeninin, ilgili evrenimizde, PKK terör örgütüne sempati duyma, Kürtlere etnik ayrımcılık yapıldığı algısı, devlete aidiyet ve toplumsal birliktelik duyguları üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Çalışmanın önemi; kullanılan değişkenlerin Türkiye coğrafyasındaki yansımalarının analitik anket tekniği kullanılarak, yerinde yapılan kapsamlı bir alan araştırmasıyla ölçülmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmada kendini dindar olarak gören bireylerin teröre sempatileri çerçevesinde, ilgili değerlendirmeleri analiz edilerek bireylerin şiddete olan bakışları eleştirel bir yaklaşımla tartışılacaktır. Bu bağlamda çalışmanın kuramsal bölümleri ile alan çalışmasına yönelik bulgulara, Bacon'dan hareketle, tümevarımsal mantık yürütülmesiyle ulaşılmıştır. Sonuçların, çalışmanın öncüllerinde saklı olduğu sonuç bölümü ise, Hegel'den hareketle, tümdengelimsel net çıkarımlar ile sonlandırılmıştır.

Makale temel olarak üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde terör ve dindarlık kavramlarının kuramsal olarak açıklandığı ve bu iki kavram arasında nasıl bir ilişki olduğuna dair

¹ Mark Juergensmeyer, (2000), *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*, Berkeley: University of California Press.

B. G. Stitt, (2003), "The Understanding of Evil: A Joint Quest for Criminology and Theology", R. Chairs ve B. Chilton (Ed.), *Star Trek Visions Of Law & Justice*, (ss. 203–218), Dallas: Adios Press.

Eric Kraemer, (2004). "A Philosopher Looks At Terrorism", A. Nyatepe-Coo ve D. Zeisler-Vralsted (Ed.), *Understanding Terrorism: Threats in an Uncertain World*, (ss. 113–131), New Jersey: Prentice Hall Press.

Ünver Günay, (2006), "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Ünver Günay ve Celalettin Çelik (Ed.), Adana: Ağaç Yayınları.

Zahir Kızmaz, (2005), "Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1), ss. 189–215.

literatür taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümde, araştırma metodolojisi açıklanarak veri seti hakkında betimsel bulgulara yer verilmiş ve analizlere dâhil edilen değişkenlerin nasıl ölçüldüğüne dair ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Üçüncü bölümde analizler sonucunda elde edilen bulguların sunumu yapılmış ve analiz sonuçları tartışılmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise dindarlığın Türkiye özelinde terörün önlenmesi noktasında sahip olduğu potansiyel etki tartışılmış ve terörle daha etkin bir mücadele için atılması gereken adımlar sıralanmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Terör ve dindarlık, literatürde sıklıkla tartışılan iki kavramdır. Dindarlık, bugüne dek daha çok teoloji ve felsefe tarafından incelenen bir olgu iken son elli yılda başta sosyoloji, psikoloji, sosyal psikoloji, siyaset bilimi ve hatta uluslararası ilişkiler literatürlerine konu olan bir kavram haline gelmiştir. Benzer bir şekilde, terör kavramı da uluslararası düzlemde giderek artan terör olayları dolayısıyla birbirinden çok farklı pek çok disiplin tarafından incelenen bir olgudur. Bu bölümde terörizm ve dindarlık kavramları hakkında mevcut literatür ekseninde ortaya konan çalışmalar taranarak bu kavramlar teorik ve analitik bir çerçevede açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. Terör Kavramı

Terör, aslında herkesin gördüğünde ne olduğunu hemen anladığı ancak konu tanımlamaya geldiğinde insanların ve toplumların bir türlü üzerinde anlaşılmadığı bir kavramdır. Bu bağlamda korkudan dehşete düşme anlamına gelen² ve devletlerin inandırıcılığını azaltarak zafiyete uğratmayı ve güvenilirliğini zayıflatmayı hedefleyen terör eylemleri,³ devlet dışı aktörlerin varlığına bağlıdır.⁴ Terör siyasi şiddetin en asimetrik formu olduğu için devlet dışı aktörler terörist araçların sistematik ve etkin kullanımı noktasında silahlı özellikleri ile rol almaktadırlar.⁵ Hedef ise günlük yaşamda şiddet, korku, güvensizlik ve belirsizliğin hüküm sürmesi, demokrasi ve özgürlüklerin askıya alınması, eleştirel düşünce yerine dogmatik düşüncenin ulusal ve uluslararası arenada

² Paul Wilkinson, (1974), *Political Terrorism*, New York: Mc Millan Press, s. 6.

³ İhsan Bal, (2006), *Terörizm*, Ankara: USAK Yayınları, s. 20.

⁴ Devlet terörü ve devlet destekli terör konuları ise çalışmamız sınırları dâhilinde değildir.

⁵ Ekaterina Stepanova, (2008), *Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects*, SIPRI Research Report No: 23, Oxford University Press, s. 23.

hâkim olmasıdır.⁶ Böylece terör örgütleri, oluşturulan dehşet atmosferi ile siyasi hedeflerine ulaşabileceklerdir.⁷

Hardman için terör, amaçlara ulaşmak için bir grup ya da siyasi parti tarafından kullanılan bir hak arama yöntemidir.⁸ Hardman'ın bu tanımı, terörün siyasi maksadına net olarak değinmemiştir. Başeren'e göre⁹ ise siyasi şiddet eylemi örgütlü, sistemli ve sürekli de olmalıdır. Lakin ne kadar tanım/eleştiri verilirse verilsin bu kavramın tanımsızlık sorunu günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bu sorunun temel sonucu ise tanımsızlığın terörizmi beslemesine ve teröristlerin cesaretlenmelerine hizmet etmesidir.¹⁰ Böylelikle ulusal ve uluslararası arenada ülkeler, kendi çıkarları doğrultusunda faaliyet gösterenleri özgürlük savaşçısı olarak nitelendirebilmişken ötekileri terör örgütü olarak tanıyarak iç ve dış politikalarını reel politik eksende tutmayı başarmışlardır.

Bu bağlamda konuyla ilgili okumalardan hareketle terör eylemlerinin amaçları; örgütün medya ve silahlı eylemler ile propagandasını yapma, bunun sonucunda devlet/sistem otoritesini sarsma, devletin/sistemin silahlı güçlerini şiddete yönelterek kargaşa hali oluşturma, bu eylemler neticeli örgüte üye olanların ve sempatizanların veya sempatizan adaylarının moralini yükseltme, yoğun eylemler neticesinde sistemi ve onun temsilcisi olan güçleri yıldırma ve sindirme, farklı etnik gruptaki çoğunluğun/karşı grubun moralini bozarak tedhiş hali oluşturma olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla terörizm; siyasi/ideolojik temelli, uğruna asimetrik şiddet yöntemlerini dahi kullanarak büyük çoğunluğa veya devlet sistemine siyasi görüşün kabul ettirilmesi amacıyla her türlü saldırı ve şiddete başvurma stratejisidir.

Bu noktadan hareketle literatürde din ve teolojinin terörizmin sorgulanması için önemli açıklamaları içerdiğini savunan çalışmalar¹¹ olduğu gibi dini tandanslı/dini araçsallaştıran terörist

⁶ Fuat Keyman, (2006), "Korkunun Demokrasiyi Yendiği Gün", *Radikal Gazetesi*, 16 Eylül 2006, s. 12.

⁷ H.H.A. Cooper, (2001), "Terrorism: The Problem of Definition Revisited", *American Behavioral Scientist*, 44, s. 883.

⁸ Jacob Benjamin Salutsky Hardman, (1934), *Encyclopedia of the Social Sciences* (Terrorism Maddesi), Cilt: 14.

⁹Sertaç Başeren, (1994), "Terörizm: Kavramsal Bir Değerlendirme ve Mücadele", *Avrasya Dosyası*, 1(4), s. 164.

¹⁰Grant Wardlaw, (1982), *Political Terrorism: Theory, Tactics and Counter-Measures*, Cambridge University Press.

¹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz.

grup ve bireylerin kimliklenme sorunsalı üzerine yazılmış önemli eserler de bulunmaktadır.¹² Birinci gruptakilerin sorgulamaları ile dinin, terör eylem ve düşüncelerini meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılırken ikinci gruptakilerin çalışmaları bizi “karşı taraftaki” teröristin mantıksal perspektifinin sınırlarını çizmeye yardımcı olur. Böylelikle teröristin “karşısındaki” bireyin dindarlık düzeyi ve din algılaması bağlamında teröre destek verme potansiyeli hakkında çıkarımlar yapılabilecektir.

1.2. Dindarlık Kavramı

Din sosyolojisi araştırmalarında dindarlığın birçok tanımı yapılmıştır. Johnstone’a göre¹³ dindarlık tanımı, dinin tanımı esas alınarak yapılabilir. Buna göre din, dinî grup üyeleri tarafından paylaşılan kutsal ve aşkın güçlere inanmaya odaklanmış inançlar ve pratikler bütünüdür. Bu bağlamda gönül verilen dinin emir ve yasaklarına uyan herkes dindardır. Himmelfarb¹⁴ dindarlığı bireyin hayatında tatbik etme derecesi olarak yorumlarken Günay ise¹⁵ dindarlığı –Himmelfarb’e benzer şekilde– inanılan dinin pratik hayatta da var olması ve yaşanması olarak tanımlar. Bilgin’e göre¹⁶ dindar, hayatla ilgili algı ve pratiklerinde dini referans alan ve bunu hayatına ikame etmeye “çalışan” kişidir. Roof¹⁷ ise dindarlığın, pratik

Alex Schmid, (1983), *Political Terrorism: A Research Guide to the Concepts, Theories, Databases and Literature*, Amsterdam: SWIDOC.

John Whitehead, (1987). (1987), “Terrorism: The Challenge and the Response”, *Journal of Palestine Studies*, 6, ss. 215–221.

Ronald Wimberley, (1998), *Encyclopedia of Religion and Society*, William H. Swatos (Ed.), California: AltaMira Press.

¹² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz.

Rex Hudson, (1999). *The Sociology and Psychology of Terrorism: Who Becomes a Terrorist and Why?*, Washington: Library of Congress Press.

Michael P. Arena ve Bruce A. Arrigo, (2005), “Social Psychology, Terrorism, and Identity: A Preliminary Re-Examination of Theory, Culture, Self, and Society”, *Behavioral Sciences and the Law*, 23, ss. 485–506.

Michael P. Arena ve Bruce A. Arrigo, (2006), *The Terrorist Identity: Explaining The Terrorist Threat*, New York University Press.

Mitchell Silber ve Arvin Bhatt, (2007), *Radicalization in the West: The Homegrown Threat*, New York Police Department Press.

¹³ Ronald Johnstone, (1992), *Religion in Society*, New Jersey: Pearson Press, s. 58–60.

¹⁴ Harold Himmelfarb, (1975), “Measuring Religious Involvement”, *Social Forces*, 53, ss. 606–618.

¹⁵ Ünver Günay, (2006), “Dindarlığın Sosyolojisi”, s. 22.

¹⁶ Vejdî Bilgin, (2003), “Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1), s. 195.

¹⁷ Wade Clark Roof, (1979), “Concepts and Indicators of Religious Commitment: A Critical Review”, R. Wuthnow (Ed.), *The Religious Dimensions New Directions in Quantitative Research*, (ss. 17–45), New York: Academic Press.

hayattaki görüntüsünden ziyade bireyin doğaüstü değerlere ilişkin inançları içermesi gerektiğini savunur.

Bu bağlamda semavi dinler, müntesiplerine bu dünyadaki tüm eylem ve söylemlerinin karşılığının ceza veya ödül olarak verileceği bir ahiret inancı üzerine bina edilmişlerdir. Din, dindarlık ve suç konusunda önemli bir teori olan *Rasyonel Tercih Teorisine* göre kişi, algısal sabitelerinin birleşimi neticesinde (ki bu sabiteler zamandan etkilenip değişiklik göstermezler) kâr maksimizasyonunu hedefleyerek yaşar.¹⁸ Buna göre kişi yaptığı eylemin fayda ve zararlarını hesap ederek hareket ve tercihlerine yön verir.¹⁹ Bu noktadan hareketle din ve suçluluk ile ilgili mülahazalarda bireyin, Yaraticının olmaması veya dini metinlerin *halkların afyonu* olduğuna inanması durumunda, kendini suça meyilli görmesi bu teorinin somut bir pratiğini oluşturmaktadır.²⁰

Bu yaklaşımlar çerçevesinde din faktörünün teröre karşı caydırıcılık düzeyinin, kişisel dindarlığın toplumdaki etkinliğine göre değişkenlik arz ettiği ileri sürülebilir.²¹ Dolayısıyla dinin az etkili olduğu, dindarların daha az olduğu veya dindarların çok olsa da dinin folklorik düzeye indirildiği toplumlardaki suça karşı caydırıcılık pratiği, dinin ve dindar olmanın temel kimliklenme aracı olduğu toplumlardan daha azdır.

2. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Bu makalede; terörizm ve dindarlık özelinde literatür tarandıktan sonra, Türkiye’de terörün yaşandığı iller, yaşanmadığı iller ve Kürtlerden oluşan getto bölgeleri sınıflandırmasındaki²² 20 ilde, 2009 yılında ve 8607 kişilik bir örneklem üzerinden yapılmış olan, yazarın da proje ekibi içerisinde yer aldığı, *Güneydoğu Sorununun Sosyolojik Analizi* isimli kapsamlı alan çalışmasının verileri kullanılmıştır.

¹⁸ Gery Becker, (1990), *The Economic Approach to Human Behavior*, The University of Chicago Press, s. 5.

¹⁹ Laurence Iannaccone, (1997), “Rational Choice Theories of Religion”, L. Young (Ed.), *Framework for the Scientific Study of Religion*, (ss. 25–45), New York: Routledge Press.

²⁰ Zahir Kızmaz, (2005), “Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım”, s. 199.

²¹ Age. s. 211.

²² Daha çok Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşanan terörizmin retorik ve pratikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aliza Marcus, (2007), *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence*, New York University Press.

Çalışmada terör eylemlerinin yaşandığı ve 1987–2002 yılları arasında olağan üstü hal (OHAL) uygulama bölgesi içerisinde olan 10 il (Ağrı, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli ve Van) seçilerek bu bölgelerde yaşayan ve Türkiye etnik topluluğunun önemli bir parçasını teşkil eden (yaklaşık %15–20) Kürt vatandaşların dindarlık düzeylerinin teröre olan bakışı nasıl ve ne yönde etkilediği 2564 kişilik örneklem üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

Tablo I: Örneklem İllere Göre Dağılımı

İller	Katılımcı Sayısı	Geçerli Yüzde
Diyarbakır	802	31,3
Mardin	369	14,4
Van	326	12,7
Batman	276	10,8
Muş	235	9,2
Ağrı	230	9
Bitlis	142	5,5
Siirt	133	5,2
Tunceli	35	1,4
Bingöl	16	0,6
Toplam	2564	100

Bu örneklem grubuna ulaşabilmek için her il nüfusunun 1/1000'i oranında anket uygulanması, bu oran çerçevesinde belirlenecek örneklem bölgenin sosyolojik gerçekleri de dikkate alınarak % 30 oranında kadın ve % 70 oranında erkek katılımcılarla gerçekleştirilmesi kararlaştırılmış, anketin uygulanacağı şehirlerin nüfusları TÜİK marifetiyle tespit edilerek oransal dağıtım sağlanmıştır. Örneklem seçim metodu olarak çok aşamalı rastgele örneklem yöntemi kullanılmıştır. Toplanan veriler sonucunda elden edilen örneklem yüksek derecede temsil edici olduğu değerlendirilmiştir.

Evreninin seçilme amacı PKK terör örgütünün 1984 yılından itibaren günümüze kadar bölgede gerçekleştirdiği terör eylemlerine maruz kalan, şahit olan, destekleyen insanların oransal fazlalığıdır. Böylelikle hem katılımcılara rahat ulaşılmış hem de alanın nabzı yerinde tutulmuştur.

Ankete katılacak kişiler, çalışmanın mahiyeti ile ilgili bilgilendirildikten sonra hür iradeleriyle çalışmaya katılmış ve katılımcıların bilinçli rızası alınmıştır. Buna paralel olarak uygulanan anket çalışmasında katılımcıların verdikleri cevapların doğru olduğu varsayımı ile hareket edilmiştir.

Anketimize katılan 2564 katılımcıya ilişkin betimsel istatistiklerden katılımcıların yaş aralıklarının şu şekilde dağıldığı görülmüştür:

% 30,4'ü 15-25 yaş arasında, % 43,1'i 26-40 yaş arasında, % 19,9'u 41-55 yaş arasında ve % 6,6'sı ise 56 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların % 28,4'ü bayan ve % 71,6'sı erkektir. Katılımcıların % 23,6'sı okuryazar değil/okuryazar, % 32,4'ü ilköğretim mezunu, % 29,1'i lise mezunu ve % 14,9'u üniversite mezunudur. *Kürtçe benim ana dilimdir* diyen grup ise örneklemin % 98,5'ini kapsamaktadır. Bununla birlikte katılımcıların % 17,7'si işsiz olup yaklaşık % 14'ünün ailesinde veya yakınlarından örgüte (PKK) katılım olmuştur.

Elde edilen bilgilerin doğruluğu, geçerliği ve genellenebilirliği ile ilgili muhtemel şüpheleri bertaraf etmek maksadıyla araştırmanın sınırlılıkları önem kazanmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın, Türkiye'de terör eylemlerinin yaşandığı yerlerdeki Kürt vatandaşlar ile yapılması nedeniyle genelleme yapılırken, bulguların terör eylemlerinin yaşanmadığı yerleşim birimleri ile farklı etnisitelere mensup örneklem grupları içerisinde farklılıklar gösterebileceği dikkate alınmalıdır.

Çalışmada kullanılan anket formundaki -Likert Ölçekli-soruların seçimi Kürtlerin dindarlık derecelerinin birleştirici ve ayrıştırıcı faktörler karşısındaki değişiminin tespiti çerçevesinde seçilmiştir. Toplanan ve elektronik ortama aktarılan veriler SPSS programı ile Faktör Analizi ve Tek Yönlü Varyans Analizine tabi tutulmuştur. Korelasyon ve varyans analizlerinde % 95 güven aralığı esas alınmıştır. Bu sebeple anlamlılık değeri (Sig.=p) 0,05 ve daha küçük olan değişkenler arası ilişki ve farklılaşmalar anlamlı kabul edilmiş olup araştırmada her bir faktöre ilişkin güvenilirlik testi sonuçları (Cronbach α) aşağıdaki tablolarda rapor edilmiştir. Test sonucuna göre veriler yüksek derecede güvenilirlerdir.

Çalışmanın geçerliliğinin tespiti -daha çok teoriye dayalı çıkarımlar kullanılarak yapıldığı için- güvenilirliğin tespitine nazaran çok daha zordur. Bu bağlamda çalışmamızda Yüzeysel, İçerik, Kriter ve Yapısal Geçerlilik Yöntemlerinin tümü kullanılmıştır.²³ Yüzeysel geçerlilik yöntemi ile ilgili literatür tarandıktan sonra çalışmanın

²³ Yöntemler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.

Earl Babbie, (2009), *The Basics of Social Research*, 5. Baskı, Hampshire: Wadsworth-Cengage Learning Press, s. 159-162.

Hugh Coolican, (2009), *Research Methods and Statistics in Psychology*, 5. Baskı, London: Hodder and Stoughton Press, s. 50-57.

Glenn Morley Vernon, (1962), *Sociology of Religion*, Lincoln: McGraw - Hill Books, s. 243-244.

amaç ve sınırlılıkları kapsamında incelenecek konu, boyut ve ölçekler tespit edilmiştir. Bundan sonraki aşamada ise içerik geçerliliğine geçilmiş ve Türkiye'deki Türk ve Kürt etnisitelerine mensup akademisyen ve uzmanların görüşlerine başvurularak faktör içeriklerinin, araştırma konu ve amacını kapsadığına kanaat getirilmiştir.

Kriter Geçerlilik Yöntemi bağlamında dindarlık değişkeninin namaz ibadeti ile yüksek derecede ilişkili olduğu değerlendirilmiş ve teorimiz, namaz kılan bireyin dindarlığının da yüksek olacağı varsayımı üzerine bina edilmiştir. Zira İslamiyet'te günde beş kez yerine getirilmesi farz olan namaz, bireyin dine olan bağlılığını pratik hayatta somut bir veri ile gösterebilecek en önemli donedir. Fakat yine de öznel bir tecrübe olan ve ampirik olarak ölçülmesinin çok kolay olmadığı dindarlığın; aile, arkadaş ve okul çevresi, medeni durum, yaş, eğitim, statü gibi olgusal ve sosyal çeşitli faktörler tarafından etkilenecek geliştiği gerçeği de çalışmanın bir sınırlılığı olarak ifade edilmelidir.

Tüm bu parametreler ışığında veri setimizde bu savımızı test edecek veriler olduğu gibi kutsal metinlerden de istifade edilmiştir. Bu bağlamda veri setimizdeki 2564 katılımcı üzerinden analiz sonrasında dindarlık seviyeleri ile ilgili sorularımıza cevap veren 2338 kişiden; *Hiç oruç tutmam* diyenlerin sadece % 14'ü namaz kılar iken *Hiç namaz kılmam* diyenlerin ise % 56,1'i ise oruç tutmaktadır. Görüldüğü üzere araştırmanın yapıldığı illerdeki Kürtler için geleneksel bir ibadete dönüşen, mahalle baskısının hissedildiği, oruç tutmayanların ayıplandığı bir çevrede sosyal hayatın *görünür* bir parçası olan oruç ibadetini yerine getirenlerin yarısından fazlası namaz kılmamaktadır. Yılda bir ay tutulan oruç ibadetine karşın günde beş kez yerine getirilmesi gereken namaz ibadeti ise birey için daha öznel ve daha çok motivasyon gerektiren bir ibadettir ki namaz kılan deneklerin sadece % 14'ü oruç tutmamaktadır. Bu grubun ise çevre baskısı ve orucun nispeten kolay bir ibadet olması nedenleriyle oruç tuttuğu düşünülmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda seçilmiş illerdeki Kürt nüfusun dindarlık algılamalarının namaz ile şekillendiği varsayımı ile ilgili analizler yapılmış ve yorumlanmıştır ($\chi^2_{(9)}=1223,895, p=,000$).

Kriter Geçerlilik Yöntemi bağlamında diğer bir önemli kriter testimiz ise İslamiyet'in kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'dir. Bu bağlamda Kuran'da namazın, İslamiyet'in farzlarından ve dinin temel

dinamiklerinden biri olduğu farklı ayetlerde ifade edilmiştir.²⁴ Hz. Peygamberin hadislerinde geçen namaz ile ilgili bölümler ise Buhari'nin koleksiyonundan temin edilmiştir. Müslüman dünyasının büyük çoğunluğu tarafından Hz. Peygamber'in hadislerinin en güvenilir toplanmış kaynağı olduğu kabul edilen bu eserde²⁵ namazın "İslam'ın direği", "ibadetlerin en hayırlısı" ve "Allah'ın en sevdiği ibadet" olduğu, diğer ibadetlerin makbuliyetinin namaza bağlı olduğu, namazın tüm diğer farz ibadetleri de kapsadığı (namazdayken yemek yenmez, su içilmez, konuşulmaz, kelime-i şahadet getirilir, elbiseler ve seccade yıpranarak zekât hükmüne geçer, yön kibleye çevrilir gibi) belirtilir.

Yapısal Geçerlilik Yöntemi bağlamında ise konumuz ile ilgili daha önceden benzer çalışmaların olup olmadığı ve varsa çalışmamızla olan paralelliklerinin tespiti ile geçerliliğin artırılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda 1940'ların başından itibaren dindarlık, bireyin dinî pratiklere bağlılığı ile tasvir edilmiş; ampirik çalışmalarda ise bireyin kiliseye gitme sıklığı ve inancı uygulama yoğunluğu dindarlık ölçütü olarak kullanılmıştır.²⁶ Bu bağlamda Hristiyan dünyasında tek boyutlu dinî bağlılık/dindarlık ölçeği olarak deneklere hangi sıklıkla Kiliseye gidip gitmedikleri dindarlığın önemli bir göstergesi olarak önemli eserlerde kullanılmıştır.²⁷ Seksenlerden önce geliştirilen iki dindarlık ölçeğinin ise bu alanda oldukça etkin olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki olan Allport ve Ross²⁸ *Dini Yönelim Ölçeği* ile iç güdümlü dindarlar

²⁴ Kuran-ı Kerim: Hud Suresi: 114, İsrâ: 78-79, Taha: 130, Bakara: 238, Nisa: 103; Rum: 17-18, Nur: 36; Kaf: 39-40, Dehr: 25-26, Ankebût: 45, Tevbe: 5, Cum'a: 10. Ayet.

²⁵ Muhammed İbn İsmâiel Al-Buhari, (1997), *The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari: English and Arabic Edition Volume I*, Muhammad M. Khan (Çev.), Bölüm 8: Prayers (Salat), Houston: Dar-us-Salam Publications, s. 91-122.

²⁶ Nicholas Demerath, (1976), "Religion and Social Class in America", *Sociology of Religion*, Roland Robertson (Ed.), New York: Penguin Press, s. 341.

²⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz:

Duriez ve Hutsebaut, (2000), "The Relation Between Religion and Racism: The Role of Post-Critical Beliefs", *Mental Health, Religion & Culture*, 3, s. 92.

Bart Duriez, Johnny Fontaine & Patrick LUYTEN, (2001), "La Religiosité Influence-t-elle Encore Notre Vie? Nouvelles Preuves Soutenant la Différenciation des Structures de Valeurs en Fonction de Différents Types de Religiosité", Vasilis Saroglou ve Dirk Hutsebaut (Ed.), *Religion et Développement Humain*, Paris: L'Hartman Publishing, s. 93-113.

Nicholas Demerath, (1976), "Religion and Social Class in America", s. 337.

Thomas, Luckmann, (1967), *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, London: MacMillan Publishing.

²⁸ Allport ve Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, ss. 432-443.

(dinlerini yaşayanlar) ve dış-güdümlü dindarlar (dinlerini kişisel veya sosyal menfaatleri için kullananlar) olarak dindarlık ayırımına gitmiş iken Glock ve Stark²⁹ ise ilk kez³⁰ dindarlığın çok boyutlu bir fenomen olduğu varsayımı ile hareket ederek *Dini İnançın Boyutları* ölçeği ile dinin inanç, ibadet, bilgi, duygu/tecrübe ve etki boyutlarını incelemişlerdir. Dindarlık için Kiliseye gitmenin önemli bir kriter olduğu bu yayınlardan sonra çok boyutlu dindarlık ölçeklerine geçilerek dini hayatın tüm sosyoekonomik, psikolojik vd. etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Bu ölçeklere ek olarak belirli periyotlarla tekrarlanan (1981, 1991, 1996, 2001, 2007 ve 2014) *World Values Survey* çalışması ise Kiliseye gitme, dua etme sıklıkları, kişisel dindarlık derecesi, Tanrı, cehennem ve ölümden sonra hayata inanma gibi kriterler ile ölçülmektedir.³¹ Esmer'in³² *World Values Survey* çalışması kapsamında Türkiye'deki dindarlık durumunu da ölçtüğü daha spesifik alan çalışmasında ise dindarlık; dinin önemi, oruç, namaz, kurban kesme, kadınların mayo giymesi, evrime inanç gibi kriterlerce tanımlanmıştır. Sonuç olarak ise Türk toplumunun, Avrupa'nın ve dünyanın en dindar toplumlarından biri olduğu, dinin toplum yaşamındaki yerinin en üst düzeyde olduğu, yaklaşık her üç kişiden birinin hem 30 gün oruç tuttuğu hem de günde beş vakit namaz kıldığı bulgulanmış ayrıca kendisini dindar olarak tanımlayanların oranının son 22 yılda 10 puan kadar yükseldiği tespit edilmiştir. Bu çalışmanın bir diğer önemli bulgusu ise örneklem seçiminde izah ettiğimiz üzere terörün yaşandığı illerdeki dindarlık seviyesinin (Tablo II) diğer illere nazaran daha fazla çıkmış olmasıdır. Böylelikle araştırmamızın geçerliliği farklı bir çalışma ile test edilmiştir. Zira bölgenin dindarlığının yüksek olması elde edilen verilerin de daha anlamlı olmasına sebep olacaktır.

Sonuç olarak Hristiyan dünyasındaki dindarlık ölçekleri içerisinde en kapsamlı ve açıklayıcı olduğu kanaatine varılan Glock'un modelinin en önemli donesi olan davranış/ibadet boyutu İslam dininde tüm alt parametreleri karşıladığı için çalışmamızda,

²⁹ Charles Glock ve Rodney Stark, (1965), *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally Publishing.

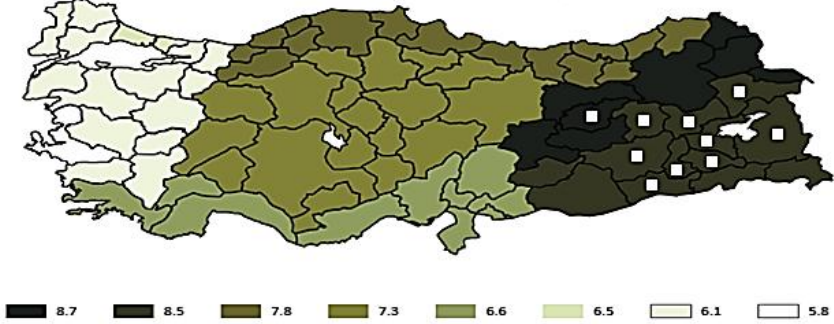
³⁰ Kevin Christiano, William Swatos ve Peter Kivisto, (2002), *Sociology of Religion*, New York: Oxford Press, s. 31.

³¹ World Values Surveyin 143-156. soruları arası dindarlıkla ilgilidir. http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/article_base_136/files/WVS_2010-2014_Questionnaire_v2012-06.pdf.

³² Yılmaz Esmer, (2012), *Türkiye Değerler Atlası 2012*, Bahçeşehir Üniversitesi, http://www.bahcesehir.edu.tr/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20%282%29.pdf.

dindarlığın günlük hayata yansımış hali olarak kabul edilen namaz kılma durumu referans alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada dünyevi ölçeklerle uhrevi bir fenomeni bilimsel verilerle anlamlandırmanın yetersizliği kabul edilmiş olsa da dindarlık, namaz kılma durumu olarak kabul edilmiştir.

Tablo II: İllere Göre Türkiye’de Dindarlık Düzeyleri (2012)

Çalışmamızdaki namaz kılma değişkeni ise kendi içinde dörde ayrılmıştır. Bunlar; günlük farz olan beş vakit namazlarını kılanlar, fırsat buldukça namaz kılanlar, senede iki kez olan dini bayram namazları ile haftada bir kez kılınan Cuma namazını kılanlar, son olarak da hiç namaz kılmayanlardır.

3. BULGU ve YORUMLAR

Çalışmada dindarlığın terörizm sempatisi üzerindeki etkilerini ölçmek amacıyla birleştirici (Devlete Aidiyet ve Toplumsal Birliktelik) ve ayrıştırıcı (Etnik Ayrımcılık ve PKK-Öcalan Sempatisi) faktörler kullanılmıştır. Bu faktörler ile ilgili güvenilirlik, anlamlılık gibi değerler aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo III: Çalışmada Kullanılan Faktör Analizleri

	Faktör Ağırlığı	(%) ³³	Güvenirlilik	KMO ³⁴	Küresellik ³⁵	Anlamlılık Düzeyi
DEVLETE AİDİYET ALGISI FAKTÖRÜ						
T.C. vatandaşı olmaktan gurur duyuyorum	0,93	71,8	0,96	0,94	χ^2	9128
Türk ordusu bizim ordumuzdur	0,90					
Türkiye Cumhuriyeti benim devletimdir	0,89					
Türk tarihi bizim de tarihimizdir	0,85				df	55
Türk Bayrağı hepimizindir	0,88					
İstiklal Marşı benim marşımdır	0,90					
T.C. Cumhurbaşkanı'na güvenirim	0,87					
Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne güvenirim	0,86				Sig.	0,000
T.C. Başbakan'ına güvenirim	0,87					
Adliye/Yargı'ya güvenirim	0,64					
Vali, Kaymakam'a güvenirim	0,69					
ETNİK AYRIMCILIK ALGISI FAKTÖRÜ						
Kürtler kendi kültürlerini rahat bir şekilde yaşayamamaktadırlar	0,81	73,3	0,91	0,86	χ^2	4170
Bölge dışına çıktığımda kendimi tedirgin hissediyorum, rahatça Kürtçe konuşamıyorum	0,80					
Kürtlerin yaşam tarzı Türk halkı tarafından aşağılanmaktadır	0,88					
Kürtler devlet tarafından ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmektedir	0,90					
Ülkede Kürtlere karşı bir şiddet politikası uygulanmaktadır	0,89					

³³ Faktörün Açıklayıcılık Oranı.³⁴ Kaiser-Meyer-Olkin Testi Örnekleme Yeterliliği.³⁵ Bartlett Küresellik Testi.

TOPLUMSAL BİRLİKTELİK ALGISİ FAKTÖRÜ						
Kürt-Türk kardeşdir	0,88	78,6	0,91	0,83	χ^2	4168
Türklerle Kürtlerin ortak bir geleceği vardır	0,92				df	6
Türklerle Kürtler arasında kuvvetli bağlar vardır	0,92				Sig.	0,000
Türk halkına karşı herhangi bir düşmanlığım veya antipatim yoktur	0,82					
PKK-ÖCALAN SEMPATİSİ FAKTÖRÜ						
Öcalan Kürt halkının lideridir.	0,95	88,7	0,97	0,88	χ^2	9981
Öcalan serbest bırakılmalıdır.	0,94				df	15
PKK bugüne kadar Kürtlerin davasına hizmet etmiştir.	0,96				Sig.	0,000
PKK bundan sonra Kürtlerin geleceğine hizmet edecektir.	0,94					
PKK'ya güveniyorum	0,93					
Abdullah Öcalan'a güveniyorum	0,93					

Oluşturulan ve güvenilirliği test edilmiş olan faktörlerin yeni değişkenler halinde kaydedilmesi *compute* yoluyla yapılmıştır. Bu şekilde yapılmış olan transformasyonda her bir faktörü oluşturan değişkenler toplanmış, değişken sayısına bölünerek standart hale getirilmiş ve yeni değişkenler olarak kaydedilmiştir. Analizimizin bu noktasından sonra yapılacak ANOVA testlerinde de bağımlı değişkenler olarak yeni oluşturduğumuz faktörler kullanılacaktır.

ANOVA Testi Analizleri

Bu bölümde ilgili faktörlerin parametrik seviyede ölçülmüş *Dindarlık* değişkeni üzerindeki farklılaşma durumu, ANOVA testi ile analiz edilecek ve sadece Post-Hoc testleriyle tespit edilen anlamlı farklar üzerinden veriler tartışılacaktır. Ayrıca ANOVA testine tabi tutulan tüm faktör değerlerinin yapılan eş varyans testlerinin sonuçlarında değişkenlerin eş varyanslara sahip oldukları tespit edildiği için veri setimizdeki analizler sonucu anlamlı çıkan gruplar arasındaki farkın hangi kategorilerden kaynaklandığını görmek amacıyla tüm değişkenler üzerinde Post-Hoc testlerinden Scheffe Testi yürütülmüştür. Buna paralel olarak anlamlı tüm değişkenler için fark, $\alpha=0,05$ seviyesinde anlamlıdır. Ayrıca ilgili tablolar ile birlikte Ortalamaların Dağılımı diyagramı da verilerek dindarlık durumunun, faktörler bazında, kendi içinde nasıl ve ne yönde değiştiği de görülmüş olacaktır.³⁶

³⁶ Tabloların sayfa düzenine uyması için ilgili önermeler şu şekilde kısaltılmıştır:

I: Hiç namaz kılmam

II: Sadece bayram ve cuma namazlarına giderim

III: Günlük namazlarımı fırsat buldukça kılarım

Tablo IV: Algılamaların Dindarlığa Göre ANOVA Testi Sonuçları

		Dindarlık	Ortalama Farkları	Sig.	Ortalamaların Dağılımı
Etnik Ayrımcılık	I	II	83,40-65,83= 17,58	0,01	
		III	83,40-64,23= 19,17	0,00	
		IV	83,40-62,52= 20,88	0,00	
PKK-Öcalan Sempatisi	I	III	70,32-36,66= 33,66	0,00	
		IV	70,32-24,57= 45,75	0,00	
	II	III	55,13-36,66= 18,47	0,00	
		IV	55,13-24,57= 30,56	0,00	
	III	IV	36,66-24,57= 12,09	0,00	
Toplumsal Birliktelik	I	II	53,49 -65,79 = -12,30	0,01	
		III	53,49 -73,62 = -19,14	0,00	
		IV	53,49 -76,36 = -22,88	0,00	
	II		65,79-76,36= -10,57	0,00	
Devlete Aidiyet	I	II	28,61 -47,17 = -18,56	0,01	
		III	28,61 -61,50 = -32,89	0,00	
		IV	28,61 -69,05 = -40,44	0,00	
	II	III	47,17-61,50= -14,33	0,01	
		IV	47,17-69,05= -21,88	0,00	
	III	IV	61,50-69,05= -7,55	0,03	

IV: Günlük namazlarımı tam olarak kılırım.

Yukarıda sunulan analiz sonuçlarından anlaşılacağı üzere hiç namaz kılmayan dolayısıyla dindarlığı düşük olan grup, ölçülen boyutlar göz önünde bulundurulduğunda, diğer tüm gruplardan farklı algılamalara sahiptir. Bu bağlamda tablomuzdaki Etnik Ayrımcılık ve PKK-Öcalan Sempatisi faktörleri ayrıştırıcı faktörler, Toplumsal Birliktelik ve Devlete Aidiyet faktörleri ise birleştirici faktörler olarak kendi içerisinde yorumlanacak ve ilgili temel istatistiki değerleri verilecektir.

Etnik Ayrımcılık faktöründeki dindar olmayan grup; *Kürtlerin kültürlerini rahat bir şekilde yaşamadığını, bölge dışına çıktıklarında rahat Kürtçe konuşamadıklarını, yaşam tarzlarının Türklerce aşağılandığını, ikinci sınıf vatandaş olarak görüldüklerini ve kendilerine karşı bir şiddet politikası olduğunu* düşünmektedirler (F=10,859, p=0,000). Bununla birlikte dindarlık değişkenindeki artış ile beraber yukarıdaki görüşler yumuşamakta ve daha birleştirici, çoğunlukçu yerine çoğulcu, partiküler yerine üniter, mikro milliyetçi, ötekileştirici bir etnisite algısı yerine kucaklayıcı bir anlayış benimsenmeye başlamaktadır. Fakat bu sadece bir “başlangıçtır”. Zira dindarlığı en yüksek olan grup dahi en az % 60 oranında Kürtlerin etnik ayrımcılığa maruz kaldığını düşünmektedir.

PKK Öcalan Sempatisi faktöründe ise etnik ayrımcılık boyutu ile aynı yönde ama daha düzenli bir farklılaşma görülmektedir (F=46,276, p=0,000). Dindar olmayan kesim *Kürt halkının lideri ve yargı kararıyla ömür boyu hapse mahkûm olan Öcalan'ın serbest bırakılması gerektiğini, zira PKK'nın Kürtlerin davasına hizmet ettiğini ve edeceğini, hem örgüte hem de Öcalan'a güvendiklerini* belirtmektedirler. Bu grup içerisinde hiç namaz kılmayanlar % 70 oranında örgüte ve liderine sempati beslerlerken dindarlık arttığı zaman ise bu oranın % 20'lere kadar düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla kişilerin dindarlık düzeyleri arttığında terör örgütüne olan sempati ciddi bir azalma göstermektedir. Bu bağlamda dindarlığı artan bireyin -her ne ideolojik kaygı ile yapılsa yapılsın- şiddete olan sempatisi azalmaktadır.

Toplumsal Birliktelik faktörü ise Kürtlerin toplumsal olarak sıkı sıkıya bağlı bir etnik grup olduğunu göstermektedir. Zira hiç namaz kılmayanlar dahi yarından fazla oranda *Türk ve Kürtlerin ortak bir geleceği olduğuna ve birbirlerine düşmanlık beslemediklerine* inanmaktadırlar (F= 28,646, p=0,000). Elbette bireylerin dindarlık düzeyleri arttığında ise bu birliktelik önemli oranda artmaktadır.

Devlete Aidiyet boyutunda ise dindarlığı düşük olan kesimlerin devlete ve onun temsilcisi olan kurumlara güveni ciddi

oranda düşüktür (F= 46,155, p=0,000). Dindarlık arttığında ise bu güven en fazla % 70 oranına kadar çıkabilmektedir. Bu bağlamda, analizler sonucunda, dindarlığı en yüksek grup özelinde şu bulgulara ulaşılmıştır.

Türkiye'deki Kürtler arasında, çalışmamızın evreni ve oranları dâhilinde, kendini en dindar olarak gören kesimlerin % 60'tan fazlası ülkede bir etnik ayrımcılık yaşandığına inanmakta, % 20'si PKK ve Öcalan'a sempati beslemekte, % 20'ye yakını Türk ve Kürtlerin ortak bir geleceği olmadığına ve iki etnisitenin birbirlerine düşmanlık beslediklerine inanmakta, % 30'u ise devlete ve onun temsilcilerine güvenmemektedir. Dolayısıyla Kürt vatandaşların terörle mücadeledeki hatalardan devleti sorumlu tuttukları, yaşanan mağduriyet ve maduniyetlerin örgütün propagandasıyla bireyin algılarını hala ve önemli ölçüde şekillendirdiği görülmektedir.

SONUÇ

Bu araştırmada dindarlık ile teröre sempati arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu konu literatürde yeterince araştırılmamış bir konu olup, ülkemizde doğrudan dindarlık-terör ilişkisini inceleyen araştırmalar eksiktir. Çalışma neticesinde araştırma sonuçları bize dindarlık düzeyindeki artışla birlikte teröre sempati ve etnik ayrımcılık algılarının azaldığını, buna karşın toplumsal birliktelik ve devlete aidiyet algılarının ise arttığını göstermektedir. Dolayısıyla, terörle mücadelede kendisinden yeterince istifade edilmeyen bir olgu olarak dindarlığın ülkemizde derin toplumsal kırılmalara ve ayrışmalara sebebiyet veren sorunlarla daha etkin bir şekilde başa çıkabilmesi için yeniden ele alınmasında fayda olduğu düşünülmektedir.

Zira bölge genelinde ve çalışma evrenindeki insanlarımızın dindarlık seviyelerinin yüksek olması, sorunun çözümünde bu faktörün de kullanılarak önemli bir aşama kaydedilebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla çoğunluğu itibarıyla Kürtlerin geleceklerini Türk halkı ile birlikte Anadolu topraklarında gördüklerini, ayrılıkçı düşünce ve pratiklere sempati göstermediklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Lakin terör ve dindarlık ikileminin bir parçası olan dindarlık değişkeninin terörle mücadelede bir enstrüman olarak kullanılması dinin semavi özellikleri ile çelişen bir durumdur. Ayrıca belirli bir etnik grubun dini ve milli değerlerine dışarıdan müdahale doğru

değildir.³⁷ Bu bağlamda din ve dindarlık terörle mücadele için bir araç değil ilgili politika ve stratejilerin tespit edilmesi noktasında bir yol gösterici hükmünde görev alması gereken bir olgu olmalıdır.

Terörle mücadelede din ve dindarlığın asker-polis tarafından nasıl faydalanılabileceği, Diyanet'in hutbe, vaaz ve diğer hizmetlerinde milli birlik-beraberlik vurgusunun hangi parametreler çerçevesinde yapılması gerektiği, bölgenin kanaat önderleri ve din âlimlerinin bu süreç içerisindeki rolleri ile tarikat ve cemaatlere ait tekke, medrese, kültür merkezi vb. kurumların toplumsal birlikteliğe yaptıkları katkıların nasıl artırılabilmesi sorularının cevaplarıyla ise Türkiye özelinde yapıcı politikaların gelişmesine yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Al-Bukhari, Muhammed Ibn Ismaiel, (1997), *The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari: English and Arabic Edition Volume I*, Muhammad M. Khan (Çev.), Bölüm 8: Prayers (Salat), Houston: Dar-us-Salam Publications
- Allport, G. W. ve Ross, J. M., (1967), "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, ss. 432-443.
- Arena, M. P. ve Arrigo, B. A., (2005), "Social Psychology, Terrorism, and Identity: A Preliminary Re-Examination of Theory, Culture, Self, and Society", *Behavioral Sciences and the Law*, 23, ss. 485-506.
- Arena, M. P. ve Arrigo, B. A., (2006), *The Terrorist Identity: Explaining The Terrorist Threat*, New York University Press.
- Babbie, E., (2009), *The Basics of Social Research*, 5. Baskı, Hampshire: Wadsworth-Cengage Learning Press.
- Bal, İ., (2006), *Terörizm*, Ankara: USAK Yayınları.
- Başeren, S., (1994), "Terörizm: Kavramsal Bir Değerlendirme ve Mücadele", *Avrasya Dosyası*, 1(4), ss. 163-173.
- Becker, G., (1990), *The Economic Approach to Human Behavior*, The University of Chicago Press.
- Bilgin, V., (2003), "Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1), ss. 193-214.

³⁷ Bilal Sambur, (2009), "Kürtler Ne İstiyor?", Aslan Değirmenci (Ed.), *Kürt Sorununda Yeni Dönem*, Ankara: Vadi Yayınları, s. 43.

- Christiano, K. Swatos, W. ve Kivisto, P., (2002), *Sociology of Religion*, New York: Oxford Press.
- Coolican, H., (2009), *Research Methods and Statistics in Psychology*, 5. Baskı, London: Hodder and Stoughton Press.
- Cooper, H.H.A., (2001), "Terrorism: The Problem of Definition Revisited", *American Behavioral Scientist*, 44, ss. 881-893.
- Demerath, N. J., (1976), "Religion and Social Class in America", *Sociology of Religion*, Roland Robertson (Ed.), New York: Penguin Press.
- Duriez, B. ve Hutsebaut, D., (2000), "The Relation Between Religion and Racism: The Role of Post-Critical Beliefs", *Mentol Health, Religion & Culture*, 3, ss. 85-102.
- Duriez, B.; Fontaine, J. ve Luyten, P., (2001), "La Religiosité Influencence-t-elle Encore Notre Vie? Nouvelles Preuves Soutenant la Différenciation des Structures de Valeurs en Fonction de Différents Types de Religiosité", Vasilis Saroglou ve Dirk Hutsebaut (Ed.), *Religion et Développement Humain*, (ss. 93-113), Paris: L'Hartman Publishing.
- Esmer, Y., (2012), *Türkiye Değerler Atlası 2012*, http://www.bahcesehir.edu.tr/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20%282%29.pdf, Erişim Tarihi: 22 Haziran 2014.
- Glock, C. ve Stark, R., (1965), *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally Publishing.
- Günay, Ü., (2006), "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Ünver Günay ve Celalettin Çelik (Ed.), Adana: Ağaç Yayınları.
- Hardman, J. B. S., (1934), *Encyclopedia of the Social Sciences* (Terrorism Maddesi), Cilt: 14.
- Himmelfarb, H. S., (1975), "Measuring Religious Involvement", *Social Forces*, 53, ss. 606-618.
- Hudson, R. A., (1999), *The Sociology and Psychology of Terrorism: Who Becomes a Terrorist and Why?*, Washington: Library of Congress Press.
- Iannaccone, L., (1997), "Rational Choice Theories of Religion", L. Young (Ed.), *Framework for the Scientific Study of Religion*, (ss. 25-45), New York: Routledge Press.
- Johnstone, R., (1992), *Religion in Society*, New Jersey: Pearson Press.
- Juergensmeyer, M., (2000), *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*, Berkeley: University of California Press.
- Keyman, F., (2006), "Korkunun Demokrasiyi Yendiği Gün", *Radikal Gazetesi*, 16 Eylül 2006.

- Kızmaz, Z., (2005), "Din ve Suçluluk: Suç Teorileri Açısından Kuramsal Bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1), ss. 189-215.
- Kraemer, E, (2004), "A Philosopher Looks At Terrorism", A. Nyatepe-Coo ve D. Zeisler-Vralsted (Ed.), *Understanding Terrorism: Threats in an Uncertain World*, (ss. 113-131), New Jersey: Prentice Hall Press.
- Kuran-ı Kerim*
- Laquer, W., (1977), *Terrorism*, Boston: Little Brown and Company Press.
- Luckmann, T., (1967), *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, London: MacMillan Publishing.
- Marcus, A., (2007), *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence*, New York University Press.
- Roof, W. C., (1979), "Concepts and Indicators of Religious Commitment: A Critical Review", R. Wuthnow (Ed.), *The Religious Dimensions New Directions in Quantitative Research*, (ss. 17-45), New York: Academic Press.
- Sambur, B., (2009), "Kürtler Ne İstiyor?", Aslan Değirmenci (Ed.), *Kürt Sorununda Yeni Dönem*, (ss. 17-45), Ankara: Vadi Yayınları.
- Schmid, A., (1983), *Political Terrorism: A Research Guide to the Concepts, Theories, Databases and Literature*, Amsterdam: SWIDOC.
- Silber, M. D. ve Bhatt, A., (2007), *Radicalization in the West: The Homegrown Threat*, New York Police Department Press.
- Stepanova, E., (2008), *Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects*, SIPRI Research Report No: 23, Oxford University Press.
- Stitt, B. G., (2003), "The Understanding of Evil: A Joint Quest for Criminology and Theology", R. Chairs ve B. Chilton (Ed.), *Star Trek Visions Of Law & Justice*, (ss. 203-218), Dallas: Adios Press.
- Vernon, G. M., (1962), *Sociology of Religion*, Lincoln: McGraw - Hill Books.
- Wardlaw, G., (1982), *Political Terrorism: Theory, Tacties and Counter-Measures*, Cambridge University Press.
- Whitehead, J. C., (1987), "Terrorism: The Challenge and the Response", *Journal of Palestine Studies*, 6, ss. 215-221.
- Wilkinson, P., (1974), *Political Terrorism*, New York: Mc Millan Press.
- Wimberley, R. C., (1998), *Encyclopedia of Religion and Society*, William H. Swatos (Ed.), California: AltaMira Press.